सप्तमोऽध्यायः

सर्वनाम- प्रातिपादक- शब्दों के रूप

सर्वनाम का प्रयोग सामान्यता नाम के स्थान पर किया जाता है। जब एक से अधिक बार नाम का प्रयोग करने की आवश्यकता होती है तब सर्वनाम का ही प्रयोग किया जाता है। वाक्य में एक ही शब्द की आवृति सुन्दर नहीं होती अतः-

''संज्ञा के स्थान पर प्रयुक्त होने वाले शब्द को सर्वनाम कहा जाता है।'' संस्कृत में 35 (पैंतीस) सर्वनाम हैं, परन्तु यहां कुछ-एक अत्यावश्यक सर्वनामों की रूपावली वर्णित की जाती है। सर्वनाम शब्दों के रूप भी तीनों लिंगों में चलते हैं।

1. पुरुषवाचक सर्वनाम

1. [अस्मद्]- ''मैं'' (लिंग तीनों में एक-समान)

वि०	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वि०	माम्	आवाम्	अस्मान्
तृ०	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
च०	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्
पं०	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
ष०	मम	आवयोः	अस्माकम्
स०	मयि	आवयोः	अस्मासु

2. [युष्मद्]- ''तू''- (तीनों लिंगों में एक समान रूप)

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वि०	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृ०	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
च०	तुभ्यम्	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्
पं०	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
ष०	तव	युवयोः	युष्माकम्
स०	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

2. सम्बन्धवाचक सर्वनाम

3. [तद्] = वह

	पुलिंग			स्त्रीलिंग		
वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सः	तौ	ते	सा	ते	ताः
द्वि०	तम्	तौ	तान्	ताम्	ते	ताः
तृ०	तेन	ताभ्याम्	तैः	तया	ताभ्याम्	ताभिः

च०	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पं०	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
ष०	तस्य	तयोः	तेषाम्	तस्याः	तयोः	तासाम्
स०	तस्मिन्	तयोः	तेषु	तस्याम्	तयोः	तासु

नपुंसकलिंग

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	तत्	ते	तानि
द्वि०	तत्	ते	तानि

शेष रूप पुलिंग के समान चलेंगे।

4. [यद्]- 'जो''

	पुलिंग			स्त्रीलिंग		
वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	यः	यौ	ये	या	ये	याः
द्वि०	यम्	यौ	यान्	याम्	ये	याः
तृ०	येन	याभ्याम्	यैः	यया	याभ्याम्	याभिः
च०	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
पं०	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
ष०	यस्य	ययोः	येषाम्	यस्याः	ययोः	यासाम्
स०	यस्मिन्	ययोः	येषु	यस्याम्	ययोः	यासु

नपुंसकलिंग

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	यत्	ये	यानि
द्वि०	यत्	ये	यानि

शेष रूप पुलिंग के समान चलेंगे।

संकेत वाचक सर्वनाम

5. [इदम्]- ''यह''

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	अयम्	इमौ	इमे	इयम्	इमे	इमाः
द्वि०	इमम्	इमौ	इमान्	इमाम्	इमे	इमाः
तृ०	अनेन	आभ्याम्	एभिः	अनया	आभ्याम्	आभिः
च०	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पं०	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
ष०	अस्य	अनयोः	एषाम्	अस्याः	अनयोः	आसाम्
स०	अस्मिन्	अनयोः	एषु	अस्याम्	अनयोः	आसु

नपुंसकलिंग

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	इदम्	इमे	इमानि
द्विव०	इदम्	इमे	इमानि

शेष रूप पुलिंग के समान चलेंगे।

6. [एतद्]- "यह"

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	एषः	एतौ	एते	एषा	एते	एताः
द्वि०	एतम्	एतौ	एतान्	एताम्	एते	एताः
तृ०	एतेन	एताभ्याम्	एतैः	एतया	एताभ्याम्	एताभिः
च०	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
पं०	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः
ष०	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्	एतस्याः	एतयोः	एतासाम्
स०	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु	एतस्याम्	एतयोः	एतासु

नपुंसकलिंग

वि०	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	एतत्	एते	एतानि

शेष रूप पुलिंग के समान चलेंगे।

7. [अदस्]- "वह"

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	असौ	अमु	अमी	असौ	अमू	अमूः
द्वि०	अमुम्	अमु	अमून्	अमुम्	अमू	अमूः
तृ०	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः	अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
च०	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
पं०	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
ष०	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्	अमुष्याः	अमुयोः	अमूषाम्
स०	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु	अमुष्याम्	अमुयोः	अमूषु

नपुंसकलिंग

वि०	एकव०	द्वि०	बहुव०
प्र०	अमु	अमू	अमूनि
द्वि०	अमु	अमू	अमूनि

शेष रूप पुलिंग के समान चलते हैं।

प्रश्नवाचक सर्वनाम

8. [किम्]- "कौन"

पुलिंग स्त्रीलिंग

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	कः	कौ	के	का	के	काः
द्वि०	कम्	कौ	कान्	काम्	के	काः
तृ०	केन	काभ्याम्	कैः	कया	काभ्याम्	काभिः
च०	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
पं०	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
ष०	कस्य	कयोः	केषाम्	कस्याः	कयोः	कासाम्
स०	कस्मिन्	कयोः	केषु	कस्याम्	कयोः	कासु

नुपुसंकलिंग

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	किम्	के	कानि
द्वि०	किम्	के	कानि

शेष रूप पुलिंग के समान चलेंगे

सार्वनामिक विशेषण :- जो शब्द सर्वनाम एवं विशेषण दोनों के लिए प्रयुक्त होते हों उन्हे सार्वनामि-विशेषण कहते हैं। उनमें ''सर्व'' और ''पूर्व'' के ही रूप यहां लिखे जाते हैं-

9. [सर्व]- ''सर्व'' पुंलिंग

1. [पूर्व] ''पहला'' ''पूर्व दिशा'' पुलिंग

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सर्वः	सर्वौ	सर्वे	पूर्वः	पूर्वौ	पूर्वे, पूर्वाः
द्वि०	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	पूर्वम्	पूर्वौ	पूर्वान्
तृ०	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वैः
च०	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पूर्वस्मै	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः
पं०	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पूर्वस्मात्-पूर्वात्	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः
ष०	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	पूर्वस्य	पूर्वयोः	पूर्वेषाम्
स०	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	पूर्वस्मिन्-पूर्वे	पूर्वयोः	पूर्वेषु
सं०	हे सर्व!	हे सर्वौ!	हे सर्वे!	हे पूर्व!	हे पूर्वौ!	हे पूर्वे, हे पूर्वाः!

स्त्रीलिंग

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सर्वा	सर्वे	सर्वाः	पूर्वा	पूर्वे	पूर्वाः
द्वि०	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः	पूर्वाम्	पूर्वे	पूर्वाः
तृ०	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः	पूर्वया	पूर्वाभ्याम्	पूर्वाभिः
च०	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	पूर्वस्यै	पूर्वाभ्याम्	पूर्वाभ्यः
पं०	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	पूर्वस्याः	पूर्वायाः	पूर्वाभ्यः
ष०	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्	पूर्वस्याः	पूर्वयोः	पूर्वासाम्
स०	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु	पूर्वास्याम्	पूर्वयोः	पूर्वासु
सं०	हे सर्वे!	हे सर्वे!	हे सर्वाः	हे पूर्वे!	हे पूर्वे!	हे पूर्वाः!

नपुंसकलिंग

वि०	एकव०	द्विव०	बहुव०	एकव०	द्विव०	बहुव०
प्र०	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	पूर्वम्	पूर्वे	पूर्वाणि
द्वि०	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	पूर्वम्	पूर्वे	पूर्वाणि

शेष रूप पुलिंग के समान चलेंगे।